

Bajram Haliti

SRPSKO-ROMSKI
REČNIK

SA GRAMATIKOM I
PRAVOPISNIM
SAVETNIKOM

Bajram Haliti

SERBIKANO-RROMANO
ALAVÀRI
E GRAMATIKAÇA THAJ E
VÒRTAXRAMOSARIPNASQ
E SIKAVIPNAÇA

PROMETEJ
Novi Sad

Bajram Haliti
SRPSKO-ROMSKI REČNIK SA GRAMATIKOM I PRAVOPISNIM SAVETNIKOM
SERBIKANO-RROMANO ALAVÀRI E GRAMATIKAÇA THAJ E
VÒRTAXRAMOSARIPNASQE SIKAVIPNAÇA

Recenzenti

ELS DE GROEN, prof. dr GHEORGHE SARAU, JUAN DE DIOS RAMÍREZ-
HEREDIA, prof. dr IAN HANCOCK, prof. dr HRISTO KJUCHUKOV, prof. dr
SANTINO SPINELLI,
mr MILICA-LILIĆ JEFTIMIJEVIĆ

Konsultant i superrevizor

Prof. dr GHEORGHE SARAU, mr VESNA ALEKSIC

Saradnici

VIŠNJA MINČEV, MARKO BUNDALO

Izdavač

PROMETEJ, Trg Marije Trandafil 11, Novi Sad

Direktor i urednik

ZORAN KOLUNDŽIJA

Elektronska obrada i prelom

PROMETEJ, Novi Sad

Korice i grafička oprema

LASLO KAPITANJ

Štampa

PROMETEJ, Novi Sad

Tiraž: _____ primeraka

© Prometej, Novi Sad 2011.

Sva prava zadržana. Nijedan deo ove publikacije ne može se prevesti, reprodukovati ili prenositi na bilo koji način ili bilo kojim sredstvima, elektronskim (CD-Rom, Internet, itd.) ili mehaničkim, uključujući fotokopiranje, snimanje ili čuvanje bilo koje informacije ili sistema učitavanja, bez prethodne pismene dozvole od strane autora.

Izdavanje i štampanje knjige pomogao Fond za otvoreno društvo.

Posebno se zahvaljujemo direktorki Fonda za otvoreno društvo u Srbiji Jadranki Jelinčić kao i Jadranki Stojanović, koordinatoru romskog programa u Fondu za otvoreno društvo.

Zahvaljujemo se i Adriani Lazinici i Ljuanu Koki, šefu Sekretarijata za romsku nacionalnu strategiju.

SADRŽAJ

<i>O rečniku</i>	7
<i>Predgovor</i>	19
<i>Spisak skraćenica</i>	28
REČNIK	
A	33
B	55
C	79
Č	87
Ć	95
D	97
DŽ	129
Đ	131
E	133
F	147
G	157
H	173
I	183
J	207
K	215
L	249
LJ	263
M	265
N	287
NJ	331
O	333
P	365
R	381
S	399
Š	435
T	447
U	463
V	481
Z	493
Ž	509

<i>Pravopisni savetnik romskog jezika (Vòrtaxramosaripen e rromane çhibăqe sikavipnaça)</i>	515
<i>Gramatika romskog jezika (Gramàtika e rromane çhibăqi)</i>	571
<i>Literatura</i>	675
<i>Beleška o autoru</i>	741
<i>O recenzentima</i>	749

O REČNIKU

Evropska unija ima 23 zvanična radna jezika: bugarski, češki, danski, holandski, engleski, estonski, finski, francuski, nemački, grčki, mađarski, irski, italijanski, letonski, litvanski, malteški, poljski, portugalski, rumunski, slovački, slovenački, španski i švedski. Ima manje zvaničnih jezika nego država članica (27), pošto se u nekima služi istim jezicima. U Belgiji, na primer, zvanični jezici su holandski, francuski i nemački, dok na Kipru većina populacije govori grčki koji ima zvaničan status. Na osnovu ovoga, ne može se reći da su zvanični radni jezici u EU vezani za države. Sa 10–12 miliona građana, evropska romska zajednica je najveća etnička manjina u EU. Oni koji koriste romski jezik su prisutni u mnogo većem broju od onih koji koriste zvanične EU radne jezike, kao što su letonski, finski ili slovenački.

U ujedinjenoj Evropi i globalizovanom svetu, fer je postaviti pitanje: šta više doprinosi identitetu ljudi – nacionalnost ili jezik? Pogotovu za ljude koji ne dele državu-naciju i koji su, poput Roma, napustili svoju zemlju porekla, Indiju, pre 1000 godina, a sada žive na svim kontinentima u ogromnoj dijaspori – jezik je glavna zajednička kulturna karakteristika i zajedništvo. Jezik je njihova država!

U svom kapacitetu kao pisac, prilično sam svesna činjenice da se pojedinac najbolje može izraziti na svom maternjem jeziku. Takođe, ja kao pisac znam da, zahvaljujući svojim rečima, fonetici i gramatici, jezik često reflektuje tradicije, etike i vrednosti.

Stoga, Srpsko-romski rečnik, napisan od strane pravnika, novinara i publiciste Bajrama Halitija više je nego odličan lingvistički naučni rad – to je strahovit doprinos održavanju veoma stare kulture. Kulture, i ovo se mora naglasiti, kojoj nedostaje zaštita nacionalnih struktura.

Dok sam 5 godina radila kao član Evropskog parlamenta, bila sam svedok toga koliko je visoko bio cenjen jezički diverzitet u komunikaciji. Simultana interpretacija je dostupna za sva 23 zvanična radna jezika. Dokumenta, pitanja i odgovori, kao i sve regulative su objavljene na 23 jezika. Brisel čak ima i specijalnog komesara za obrazovanje, kulturu, multijezičnost i omladinu.

Činjenica da je multijezičnost u istom portfoliju kao i kultura, obrazovanje i omladina je otkrivajuća. Kultura i obrazovanje su stubovi civilizacije koji treba da budu upućeni omladini koja treba da se stara o njima.

Prvi Srpsko-romski rečnik sa gramatikom (i propisno interesantnom etimologijom) predstavlja prvi korak prema inkluziji romskog jezika u nastavne planove i programe, pre svega u osnovnim, ali i u srednjim školama. Takođe, služi književnim, ali i neknjiževnim prevodiocima (kasnije će biti aktivan u javnim službama), kao i za TV i radio-emitere ili producente i distributere audio i audio-vizualnih materijala. On će takođe pomoći onim istraživačima koji poboljšavaju kvalitet i standardizaciju romskog jezika.

U kontekstu programa i planova uključivanja romske zajednice, rečnik pravnika Bajrama Halitija obezbeđuje donosiocima politika u Briselu i Strazburu snažno kulturno i obrazovno sredstvo.

I poslednje, ali ne i najmanje važno: Evropska povelja prihvata i poštuje regionalne i manjinske jezike. Ovaj novi rečnik, stoga, takođe doprinosi pravdi.

ELS DE GROEN

Pesnik i pisac iz Holandije

Bivši član Evropskog parlamenta (2004–2009)

Inicijator Umetničke inicijative protiv romofobije i anticiganizma

Mi, Romi, narod bez države, svakodnevno se suočavamo sa borbom da steknemo osnovna prava: pristup pristojnom zaposlenju, stanovanju, zdravstvenoj zaštiti i obrazovanju. Jedan od najjasnijih načina da se iznesu naši zahtevi je ojačavanje i korišćenje osobina koje nas karakterišu i razlikuju od većinske populacije. Nesumnjivo, jedan od najznačajnijih oznaka je naš jezik, *rromanò*. Zahvaljujući njemu, mi smo u mogućnosti da širimo našu kulturu, tradicije, realnost i istoriju širom sveta. Njegove reči i izrazi su refleksija onoga kako mi vidimo i analiziramo tok vremena; to je osnovno sredstvo u svim aspektima naših života. Ta-

kođe, *rromanò* služi kao povezujući element i veza između romskih zajednica širom sveta.

Romi danas sebi ne mogu da priušte pogoršanje kvaliteta jezika i njegovo nestajanje tokom vremena. Od izuzetne je važnosti da 15 miliona Roma, koji žive raštrkani širom planete, budu svesni značaja spašavanja i očuvanja svog jezika. Ovaj proces mora da se započne u najranijim fazama i to je razlog zašto obrazovanje romske dece mora da obuhvati mandatorne studije „na“ ovom jeziku, kao i „ovog“ jezika. Ovo formalno učenje treba da bude kombinovano i dopunjavano usmenim prenošenjem, koje bi trebalo da se odvija od generacije do generacije prirodnim putem.

S obzirom na trenutnu situaciju, objavljivanje materijala podrške u ovu svrhu je uvek dobrodošlo i razlog je za radovanje. Treba zapaziti da je u studijama *rromanò* neophodno posebnu pažnju pokloniti heterogenosti ovog jezika i njegovim različitim lingvističkim realnostima. Kao što je i logično i prirodno, on je evoluirao na različite načine, u zavisnosti od oblasti u kojoj su njegovi korisnici bili locirani, i usvojio reči drugih jezika sa kojima je koegzistirao.

S padom komunizma i Romi su doživeli šok demokratije: prvi su dobili otkaze, ostali prepušteni sebi, izgubili su deo socijalne zaštite i našli se na vetrometini, izloženi predrasudama, neprijateljstvu i diskriminaciji.

S druge strane, mora se istaći pun značaj uloge romskog jezika kao sredstva povezivanja u svakoj društvenoj zajednici i kao stimulusa njenog razvitka.

Uloga romskog jezika u životu čoveka i u njegovoj vezi sa okolinom značajna je i mnogo veća nego što nam to izgleda, mada svakodnevno, u običnom životu i u razvitku kulture uopšte, a književnosti posebno, osećamo potrebu za takvim sredstvom povezivanja između pojedinca i sredine kojoj on pripada.

Romski jezik je uopšte pojava koja, konkretizovana u govoru, prati celokupni život čovekov. U porodičnom životu i prijateljskom društvu mi pomoću govora iskazujemo naše utiske, izražavamo svoje želje i svoju volju, formulišemo svoje misli i svoja mišljenja; naša obaveštenja, naše informacije, ceo sistem školskog obrazovanja, držanje i slušanje predavanja, žive reči, sve je to vezano za aktivni govor; u umetnosti, pri recitacijama, na pozornici – govorne mogućnosti daju osnovu svim ovim umetničkim interpretacijama.

Romski jezik, pak, pokazuje se kao opšti fond tog zajedničkog

blaga i tog kolektivnog stvaralaštva. On je, u stvari, opšti potencijal sporazumevanja romskog naroda ili jedne specifične društvene zajednice. Takav jezik služi kao izvanredno moćno sredstvo za više umetničke izražaje u jednoj zajednici. On je umetničko sredstvo uobličavanja ne samo kulture uopšte, nego i književnosti uopšte. Umetnici-književnici stvaraju svoja dela na zajedničkom narodno-književnom jeziku, težeći opštem izražajnom idealu i izgrađujući taj ideal umetničkim književnim izražajem. Pojedinci u taj opšti fond unose osobine svojih individualnih sposobnosti, koje se u njemu odabiraju, talože, i on, kao podloga književnog stvaranja, postaje kolektivni potencijal višega života i tvoračke dinamike.

Poznavajući lično, još od 1994. godine, gospodina Bajrama Halitija koji je na Prvom međunarodnom kongresu mladih Roma u Barseloni u Španiji imao zapaženo izlaganje o Romima azilantima u Evropi, koji je u Zagrebu 2008. godine, kao uvaženi romski intelektualac, pravnik, novinar i publicista, izabran, apsolutnom većinom, za generalnog sekretara Internacionalne unije Roma, polazeći od toga da je 2009. godine, u Lančanu u Italiji, dobio od predsednika Italije nagradu za svetsku književnost Roma, mislim da je kompetentna ličnost i za jedan takav veliki poduhvat. Zato ja, kao predsednik Internacionalne unije Roma Španije, kao bivši novinar El Paisa i bivši član Evropskog saveta, dajem bezrezervnu podršku da se u javnosti što pre pojavi prvi *Srpsko-romski rečnik sa gramatikom i parvopisnim savetnikom* autora Bajrama Halitija.

Ovaj rad Bajrama Halitija, elaboriran uz krajnju strogost i profesionalizam, nesumnjivo je referentni rad za *rromanò* naučnike i za one koji žele da studiraju ili prodube svoje znanje o varijacijama *rromanò* koji se govori u Srbiji. Njegov glavni cilj je da obezbedi osnovu kako bi se razvili obrazovni planovi i uspostavile vodilje za obrazovne programe, nastavne knjige i druga obrazovna sredstva. Siguran sam da će širok diapazon korisnika imati koristi od ovog dela.

JUAN DE DIOS RAMÍREZ-HEREDIA

Predsednik
Unije Roma Španije

Značajna je podrška romskoj praktičnoj lingvistici i romologiji u celom svetu pružena od strane Bajrama Halitija, jednog romskog književnika i pisca, kao i uz pomoć recenzija sastavljenih od strane Juana de Diosa Ramírez – Heredia, predsednika Unije Roma Španije, Els de

Groen, pesnika i pisca iz Holandije, bivšeg člana Evropskog parlamenta, inicijatora Umetničke inicijative protiv romofobije i auticiganizma, univ. prof. dr Iana Hancocka, univ. prof. dr Hriste Kjachukova, univ. prof. dr Santina Spinellija, kao i od strane drugih eksperata: politikologa Ljuana Koka i Hedine Sijerčić, kulturnih poslenika Janardhana Pathania i Deva Bhardwaja – iz Indije, Veljka Kajtazija – autora hrvatsko-romskog rečnika koji je izdat u Hrvatskoj, i drugih eksperata iz sveta, kao što su: dr Milan Šipka, dr Ranko Bugarski, dr Danica Andrejević, Milica Lilić, Nedždet Mustafa – ministar bez portfelja u Vladi Republike Makedonije, kao i drugi.

Rečnik (alavari), sastavljen od strane Bajrama Halitija, sadrži njegovo lično romsko jezičko iskustvo kao novinara, urednika sa televizije i radija, i njegovo veliko poznavanje romstva (to u osnovi veoma značajno delo velike vrednosti nastalo kao rezultat druženja autora sa Romima nomadima, ponesen svojim velikim prevodilačkim iskustvom i bogatstvom u radu u istorijskim godinama, kao i poznavanjem života Roma danas). Sa druge strane, svojim iscrpnim znanjem sa tačke gledišta jezika, dolazi do izražaja taj pesnički i prozni horizont, kada se zna da su koreni jezika jedne nacije, koji izvire na površinu, leksički biseri. Te stare, odavno zaboravljene reči, koje se ponovo mogu pronaći naočigled nas u ovom rečniku, je veoma važno uzimati u obzir prilikom analize jednog tako velikog poduhvata. Značaj ovog rečnika će doći s vremenom, a za sada naš najveći prioritet je da se sakupe takve dragocene reči kako ne bi ostale zaboravljene i izgubljene. Pogledajte zašto – sada, u prvoj ediciji, najvažniji poduhvat je korist od toga što će veliki fond tih leksički davno izgubljenih reči biti pristupačan velikom broju ljudi.

Uzimajući u obzir „čistotu“ leksičke forme, vidi se kako se autor setio legitimnih formi koje nisu pisane – ne postoje u drugim fonetskim procesima koji su ispisani zakonima romskog jezika, i kako dolazi do takvih fonetskih sukoba: „apokopa, afereza, sinkopa, metateza, elizija i proteza“, kao i mnogobrojne promene konsonanata, upotreba vokala, kao i jačanje konsonanata, mekoća itd. I kada ne postoje takva uputstva, lingvistički materijal ostaje izuzetno značajan, jer je u ovoj etapi važno da što celovitiji leksički fond bude sakupljan: i stare reči, i nove reči (više od današnje aktuelne internacionalne leksike, kao i pripadajuće kreacije), kao i mnoge reči koje se ne nalaze u svakodnevnoj upotrebi i reči određene teritorije itd.

Rečnik obuhvata reči koje su došle u romski jezik od strane jezičkih

bogatstva drugih jezika (pozajmljene reči) i reči koje su nastale iz unutrašnjosti jezičkog bogatstva sredine (sufiksi, prefiksi, reči koje su nastale iz kompozicije).

Uzimajući u obzir romsku gramatiku, predstaviću bazične morfološke paradigme, i imenica i glagola, i svih jezičkih oblika: sa jedne strane – zamenice, pridevi (i pasnavni), članovi (i determinacija), o pronomo (i sarnavni), brojevi (i ginavni), glagoli (i kernavni) – kao promenljivi govorni oblici; a sa druge strane, predlozi (i anglutni), veznici (i phandavni), i interjekcija kao i postpozicija (i palutni) – kao nepromenljivi govorni oblici, i kao jedan fenomen koji ne postoji u drugim jezicima – polupromenljivi govorni oblik, a to je prilog (i paskermavni).

Danas u Evropi, kada su posle 1990. godine mnoge zemlje bivšeg komunističkog bloka promenile svoj politički sistem i dale Romima pravo da obogaćuju svoj jezik, omogućeno je učenje romskog jezika u školama u mnogim državama (tako da je jedan veliki napredak viđen u Rumuniji). U tim novim uslovima, objavljene su mnoge školske i univerzitetske knjige romskog jezika, koje su postale zvanična pisana romska literatura na romskom Kongresu u Varšavi (1990. godine).

Kao što je dobro poznato, u Srbiji (i generalno u zemljama bivše Jugoslavije) su bile preduzete najbolje inicijative za obogaćivanje romskog jezika u komunističkoj eri (učenje romskog jezika u školama, emisije na radiju i televiziji na romskom jeziku, po prvi put je održana međunarodna škola romskog jezika, izdate su brojne publikacije na romskom jeziku, postojao je romski teatar). Ta veoma bogata tradicija (koja je bila prisutna na celoj teritoriji bivše Jugoslavije, posle prethodnog ruskog iskustva još iz 20-tih i 30-tih godina prošlog veka), opet se sada javlja u Srbiji u poslednjih deset godina, kao najjača i najbogatija. Zajedno sa učenicima, učenicama, studentima i novinarima, treba da pozdravimo izlazak tako dugo očekivane knjige prvog Srpsko-romskog rečnika ovakvog tipa u Srbiji.

Univerzitetski profesor dr GHEORGHE SARAU

Katedra za romski jezik i literaturu

Fakulteta za strane jezike i književnost Univerziteta u Bukureštu – Rumunija

Mnogo je pisano o *Rromani hib*, ali gotovo uvek od strane autsajdera – spoljnog posmatrača. Otkad je, 1886. godine, objavljen *Gyök*

Szótára Sztojka Ferencza (*Rečnik* Ferenc Stojke), govornici čiji je to bio maternji jezik, a koji su kompilirali rečnike, mogli su se izbrojati na prste jedne ruke. Sada se Bajram Haliti pridružio toj maloj ali narastajućoj skupini. Njegov *Serbian-Romani Dictionary and Grammar* (*Srpsko-romski rečnik i gramatika*) stoji kao miljokaz u naraslim naporima da se naš romski jezik ojača i neguje, pošto je tokom svog hiljadugodišnjeg postojanja bio u stalnoj opasnosti od gašenja.

Rođen u Aziji, prenošen na sve četiri strane sveta, taj jezik nikad nije imao potporne faktore koji bi ga održavali – u vidu vlade ili teritorije ili državne ekonomije – i obezbedili opstanak; samo upornost i odlučnost onih koji su njime govorili svedoče o njegovoj vanrednoj dugovečnosti. Naša istorija obeležena je nasilnim proterivanjima od jedne zemlje do druge, porodice su se rasipale, a obezbeđivanje sredstava kako bi se naš jezik i vrednosti naše kulture održali pokušavano je u velikoj meri. U prošlosti, korišćenje našeg jezika bilo je kažnjivo zakonom u pojedinim delovima Evrope, kao što su Španija i Mađarska, te je on u tim krajevima izumro. Danas, naši mladi su suočeni sa drugačijom opasnošću: ne zbog zakonodavstva već zbog opresivnih društvenih okolnosti koje viši stepen prioriteta pridaju sigurnosti, zapošljavanju, stanovanju i zdravlju nego jeziku. A istovremeno, potreba da se naš rasejani narod ujedini nikada nije bila veća, pri čemu jedino, najmoćnije sredstvo koje nam u tu svrhu stoji na raspolaganju jeste naš jezik.

Korišćenjem standardizovane ortografije s kojom se saglasila Komisija za standardizaciju jezika Međunarodne romske unije na Četvrtom svetskom kongresu Roma 1990. godine, Halitijeva knjiga svedoči o leksičkom bogatstvu našeg jezika i pruža kodifikovane osnove njegove gramatike za one koji govore srpski. Kao priručnik za one koji žele da unaprede svoje znanje romskog jezika ili kao udžbenik za nastavnike u formalnim uslovima školske učionice, knjiga Bajrama Halitija će biti srdačno pozdravljena zbog svog praktičnog, ali i naučnog doprinosa izučavanju romskog jezika.

Prof. dr IAN HANKOK direktor Programa romskih studija i Romskog arhivsko-dokumentacionog centra pri Teksaskom univerzitetu u Ostinu, gde od 1972. godine radi kao profesor engleskog jezika, lingvistike i azijskih studija.

Srpsko-romski rečnik napisan od strane Bajrama Halitija je novi rečnik o romskom koji se govori u Srbiji, i on definitivno uvodi novo

znanje i informacije na polju romskih lingvistika.

Od izuzetne je važnosti imati ovakvu vrstu informacija o romskim dijalektima na Balkanu, s obzirom na to da se u proteklih 15-20 godina interesovanje za romski jezik uvećava, a još uvek ne postoji dovoljno informacija o različitim dijalektima koje koriste različite grupacije Roma. Pogled kojim Bajram Haliti predstavlja je insajderski pogled, i jako je malo Roma u svetu koji su autori romskih rečnika i gramatike.

Haliti je odabrao standardizovani alfabet za pisanje rečnika, kreiran od strane francuskog lingviste Marcela Courthiadea. Iako postoje drugi alfabeti, onaj koji je Haliti odabrao za pisanje rečnika je takođe važan i jasno pokazuje zvučni sistem romskog koji se govori u Srbiji.

Autor Bajram Haliti, koji nije lingvista po obrazovnom profilu, demonstrira dobro poznavanje kreiranja rečnika. Srpsko-romski rečnik ispunjava sve zahteve akademskih rečnika i definitivno će biti nešto novo na polju romske lingvistike u Srbiji i u Evropi.

Ja sam mišljenja da bi rečnik definitivno trebao biti objavljen, jer će biti sredstvo od velike pomoći za sve ljude koji se zanimaju za romski jezik – lingviste širom sveta, studente na različitim evropskim univerzitetima, ali najveći uticaj će imati na romsku zajednicu u Srbiji i generalno za srpsko društvo.

docent prof. dr HRISTO KYUCHUKOV
Univerzitet Constantine the Philosopher, Nitra, Slovačka
Free Univerzitet, Berlin, Nemačka.

Prvi Srpsko-romski rečnik sa gramatikom i pravopisnim savetnikom najsveobuhvatniji je rečnik pisan uz upotrebu standardizovane romske ortografije, koju je na Četvrtom svetskom kongresu Roma odobrila Komisija za standardizaciju, tako da on predstavlja i veliki korak ka rešavanju glavnog problema romskog jezika – korak ka njegovoj standardizaciji. Pravopis romskog jezika rađen je u skladu s postojećim pravopisnim odredbama.

Autor, pravnik, novinar i publicista koji je u Lančanu u Italiji 2009. godine dobio svetsku nagradu za književnost predsednika Italije, Bajram Haliti, vrstan je stručnjak za jezik, koji se godinama intenzivno bavio problemima savremenog romskog jezika kao urednik romskog programa u Radio Prištini; objavio je petnaestak knjiga, a još toliko ima u rukopisu koje nisu objavljene; bio je glavni i odgovorni urednik romskog lista

„Ahimsa”, objavio je na desetine naučnih i stručnih radova i stekao bogato iskustvo u organizaciji naučnoistraživačkog rada u lingvistici.

Prvi srpsko-romski rečnik sa gramatikom i pravopisnim savetnikom sadrži kompletnu leksikografsku obradu svih unesenih reči i izraza (po azbučnom redu):

- a) akcentovanje (standardni naglasci i dužine, uz napomenu o uobičajenom izgovoru u svakodnevnom govoru Roma);
- b) označavanje gramatičkih svojstava (vrsta reči, gr. rod, broj i sl.);
- c) objašnjenje etimologije – bliže (oznaka jezika iz koga je ta reč neposredno preuzeta) i dalje (izvorno poreklo);
- d) objašnjenje značenja, sa naznakom sfere upotrebe.

Rečnik takođe otklanja nedostatke prethodnih, na koje smo do sada bili upućeni. On predstavlja važan korak u popunjavanju praznina u našoj romskoj leksikografiji. Svojim sadržajem i načinom obrade doprinosi daljem proučavanju leksičke građe.

Ovakvo kapitalno delo potrebno je svima koji pišu, a koji pri pisanju nailaze na nedoumice koje neće moći rešiti samo uz pomoć Pravopisa; ovako će uz svaku reč i izraz lako naći kako ih treba pisati, s oznakama koje će ih uputiti na objašnjenja zašto je tako pravilno, tj. na odgovarajuće pravopisno (ili gramatičko) pravilo, što se daje u kratkom pregledu na kraju (u posebnom poglavlju). Iako glavni naslov rečnika sugerise da se radi isključivo o rečniku, ovo kapitalno delo je više od toga: ono je, u isto vreme, i gramatički i akcentanski rečnik, ali i jezički savetnik. Ono, dakle, ima višestruku namenu, pa će korisnicima biti i od višestruke pomoći pri pisanju, a uz to je i prilika da prošire svoje znanje o romskom standardnom jeziku uopšte, posebno o njegovoj upotrebi u pismenoj i usmenoj komunikaciji.

Standardni jezik Roma, koji je obuhvaćen prvim Rečnikom sa gramatikom i pravopisnim savetnikom autora Bajram Halitija, već postoji. Uvažavanje romskog standardnog jezika diktiraju i potrebe obrazovanja i informisanja na jeziku Roma, jer se broj škola u kojima se uči romski jezik i broj glasila na romskom iz dana u dan povećava u Republici Srbiji i šire u Evropi. I Romi, kao i pripadnici drugih civilizovanih naroda, treba da u školama uče svoj standardni jezik, a ne pojedine dijalekte. Isto tako, novine, radio i televizija i časopisi treba da objavljuju informacije, članke i druge radove na standardnom romskom, koji nam u savršenom pogledu pruža rečnik autor Bajrama Halitija, jednako razumljivom i bliskom Romima u celom svetu.

Bez ovakvog velikog poduhvata ni Romi, ni Sinti, ni Kale ne mogu

ostvariti kolektivnu i nacionalnu integraciju. Sa druge strane, umanjene su im šanse da budu ustavno i politički priznati, što znači da ostvare svoja nacionalna, a ponekad čak i svoja ljudska prava. Reč je, naime, o pravu korišćenja maternjeg jezika, osnivanju naučnih i kulturnih institucija, izdavačkoj delatnosti, medijima.

Romi, Sinti i Kale, posle hiljadugodišnjeg progona i holokausta u vreme nacizma, tek su danas u poziciji da se bore za svoja ljudska, građanska i nacionalna prava i stvaranje standardnog jezika.

Da li će i u kojoj meri ovaj poduhvat uspeti, to zavisi prvenstveno od toga koliko se poštuju i štite prava za unapređenje jezičkog, kulturnog i opšteg razvoja nacionalnih manjina u Srbiji, Evropi i svetu, koja su inače definisana u mnogim dokumentima, počev od Opšte deklaracije o pravima čoveka UN, pa do niza drugih međunarodnih akata o sprečavanju diskriminacije i o zaštiti nacionalnih manjina.

Prof. dr SANTINO SPINELLI

Bajram Haliti (1955. Gnjilane, Kosovo i Metohija) je u mnogim svojim poduhvatima pionirski uspostavljao i osvajao prostor duhovnosti za svoju romsku zajednicu koja je, rasuta i odeljena od matice, izgubila utemeljenje i stvarne duhovne koordinate.

Još dok je živeo i stvarao u Prišini on je na talasima Radio-Prištine, u emisijama u kojima je nastojao da afirmiše kulturu romske populacije, uspostavljao parametre ove do tad po mnogo čemu usmene kulture, povezujući je sa kulturama drugih zajednica i ukazujući na njihova plodotvorna ukrštanja. Već tada je uviđao da se u jeziku njegovog naroda pojavljuju mnogi izrazi i fraze šire društvene zajednice, suočavao se sa oskudnošću reči iz savremenog načina života i odsustvom adekvatnih termina kojima bi se romskim jezikom obuhvatilo sve ono što se tiče iskustva čoveka ovog doba.

Ovaj veliki poznavalac reči, ne samo kao književnik već i kao novinar koji je obavljao vrlo visoke funkcije u novinarstvu kao što je zvanje odgovornog urednika Romskog programa u Radio-Prištini, i jedan od najboljih poznavalaca položaja Roma u Evropi, veliki je borac za humanost, pravdu i odnose međusobnog razumevanja među ljudima bez obzira na rasnu, versku i svaku drugu različitost.

Kao književnik, pesnik, esejista imao je oštar sluh za svaku jezičku promenu ili odsustvo pravog izraza i počeo je da prikuplja jezičku građu

za rečnik kojim bi se olakšalo međusobno komuniciranje, ali i izražavanje bića romskog čoveka.

Razvojem masovnih komunikacija u jezik je ušlo mnoštvo reči starnog porekla koje su se odomaćile u srpskom jeziku, a preko njega ušle i u život romske zajednice. Uviđajući da su tim rečima potrebna izvesna tumačenja, Bajram Haliti se prihvatio ogromnog posla koji uglavnom rade timovi stručnjaka na katedrama za jezike. Uz veliku erudiciju, energiju i ljubav prema rodu i jeziku on je prikupio i obradio oko 100.000 reči sa gramatikom, čineći ih razumljivim dodatnim objašnjenjima i vršeći tako izuzetnu kulturološku misiju u prosvetavanju svog naroda pripremajući ga za bolju i konstruktivniju komunikaciju sa srpskim narodom. S druge strane, i oni koji žele da pružavaju romsku kulturu, a govore srpskim jezikom, mogu da koriste ovaj rečnik kao putokaz u ovu egzotičnu i staru kulturnu tradiciju bogatu mitovima i legendama koji se najbolje mogu sagledati na romskom jezičkom idiomu, kao i u romsku sintaksu.

Srpsko-romski rečnik sa gramatikom je delo od kapitalnog značaja za romsku zajednicu u Srbiji kojim se otvaraju velike mogućnosti za jezičko i kulturno usavršavanje učenika, studenata, mladih ljudi koji su željni znanja i integracije u kulturni milje sredine u kojoj žive čineći tako za svoj narod ono što su za srpski narod činili Vuk Karadžić, Milan Vuklija i drugi leksikografi. S obzirom na to da jezik oličava duhovnu energiju, logosnu suštinu čoveka, Bajram Haliti je izborom reči iz svih društvenih sfera, umetničke, administrativne, kulturne, urbane, omogućio budućim korisnicima rečnika da se ne samo informišu već i da upotpunjavaju svoj duhovni svet i saznajne vidike što će im u mnogome pomoći da se osećaju ravnopravnijim učesnicima u svim oblicima življenja i rada.

Srpsko-romskim rečnikom sa gramatikom Bajram Haliti je potvrdio da izuzetni pojedinci svojim grandioznim naporima pomeraju stupnjeve u razvoju jednog naroda za nekoliko vekova i omogućavaju mu da tako uhvati korak sa drugima koji u svojoj istoriji nisu imali tako tragičan put i ometanja u razvoju, čime je samo potvrdio da su sva ona velika priznanja, koja je na međunarodnom planu dobio, bila zaista zaslužena.

Mr MILICA-LILIĆ JEFTIMIJEVIĆ

Premda su Romi najveća nacionalna manjina u Evropi, romski jezik

spada u grupu takozvanih malih jezika, čija su budućnost i opstanak neizvesni i ugroženi. Romi su, raseljavajući se po celom svetu, u svoj jezik, na sve jezičke nivoe, unosili elemente jezika država koje su postale njihove nove domovine. Rezultat ovoga je danas jasno vidljiv: sve je manji broj Roma koji govore čistim, izvornim jezikom svojih predaka.

Prepoznajući ovaj proces, novinar, publicista i književnik, Bajram Haliti, osetio je potrebu da pomogne očuvanju romskog jezika izdavanjem prvog Srpsko-romskog rečnika sa gramatikom i pravopisnim savetnikom.

Rad na rečniku, kao što to obično biva, nije bio nimalo lak, ali je zahvaljujući upornom i predanom Bajramu Halitiju, malom broju saradnika i, naravno, zahvaljujući Izdavačkoj kući Prometej, ovo kapitalno delo, na radost mnogih, ugledalo svetlost dana.

Rečnik sadrži oko 70 hiljada reči koje su stručno i pažljivo obrađene u gramatičkom, pravopisnom i etimološkom smislu. U ovom rečniku svoje mesto su, pored izvornih romskih reči, našle i reči koje su posuđene iz drugih jezika, kao i neologizmi nastali poslednjih decenija, naporedo sa razvojem tehnike, medicine, medija i sl. U okviru Rečnika data je veoma detaljna i pregledna gramatika romskog jezika, kao i pravopisni savetnik koji će, usled nedostatka zvaničnog pravopisa romskog jezika, biti od velike koristi, kao i sam rečnik uostalom, širokom spektru ljudi – onima kojima je romski maternji jezik, onima koji ga uče kao strani, prevodiocima, spikerima, političarima, kao i ljudima koji se bave kulturnim, obrazovnim ili kakvim drugim javnim poslom. Sigurna sam da će Srpsko-romski rečnik Bajrama Halitija, kao udžbenik, naći svoj put i do škola i drugih obrazovnih institucija.

Još jedna bitna karakteristika ovog je rečnika je ta da je on pisan uz upotrebu standardizovane romske ortografije, koju je na Četvrtom svetском kongresu Roma odobrila Komisija za standardizaciju, tako da on predstavlja i veliki korak ka rešavanju glavnog problema romskog jezika – korak ka njegovoj standardizaciji.

Mislím da je potreba za sastavljanjem jednog ovako kvalitetnog rečnika više nego očigledna. Takođe, smatram da za opis tog njegovog kvaliteta nisu potrebne velike reči jer imena autora Bajrama Halitija, stručnog saradnika prof. dr Gheorghea Saraua, kao i imena recezenata – prof. dr Iana Hancocka, prof. dr Hriste Kjuchukova, Els de Goen i Milice Lilić Jeftimijević – dovoljno govore o stručnosti i pažnji sa kojima je ovaj rečnik rađen.

Na kraju, poželela bih gospodinu Halitiju mnogo sreće i uspeha na

njegovim budućim projektima, kao i u njegovoj borbi za poboljšanje i napredak svog naroda i jezika. Rečniku poželeti da bude prihvaćen i koristan – nije potrebno jer je sasvim izvesno da će tako biti.

Mr VESNA ALEKSIC

PREDGOVOR

Čovek, kao najsavršenije biće na Zemlji, razlikuje se od ostalih bića razumom i govorom. Jezik je najznačajnija tekovina ljudskog roda i kao sistem znakova najsavršenije sredstvo za sporazumevanje među ljudima. Uloga jezika je višestruka. On služi čoveku, pre svega, da uputi ili primi neko obaveštenje (informaciju). Jezik je u tom procesu nastajao i razvijao se, jer bez njega kao socijalne i istorijske pojave ne bi bilo ni napretka ljudskog društva. Jezik utiče i na razvoj mišljenja, a njime se prenose i nove ideje, pogled na svet i stečena iskustva, te stoga ima i ideološku funkciju u društvenom procesu.

U međusobnim odnosima ljudi jezikom izražavaju svoje misli, osećanja, želje i težnje. Jezik je nastao u procesu rada i stvaralaštva, pa je zahvaljujući tom radu i jeziku čovek postao razumno biće. A kako je jezik proizvod ljudske zajednice, on se razvijao i dalje se razvija uporedo sa napretkom društva.

U svetu ima blizu 3000 živih jezika i više hiljada dijalekata. Čovek govori oko 100.000 godina, piše oko 5000 godina, a zahvaljujući Gutenbergu, pronalazaču mašine, više od pet vekova štampa knjige.

Svi poznati jezici nisu podjednako proučeni. Najbolje su proučeni oni koji su bili nosioci starih kultura, a najmanje oni koji nisu dobili pisanu korelativnu formu i koji nemaju traga o svom perspektivnom razvitku. Kako su nosioci današnje civilizacije, od vremena stare hinduske, zatim klasične književnosti, sve do današnjeg doba, takozvani narodi bele rase – to su i njihovi jezici najbolje i proučavani. Sem njih, značajni su za istoriju kulture arapski, asirsko-vavilonski, haldejski i drugi jezici.

Najrasprostranjeniju i u savremenoj kulturi najbolje izraženu grupu čine indoevropski jezici, a oni su u stavri i najbolje proučeni. Indoevropsku porodicu jezika čini deset grupa današnjih narodnih jezika, a njima se mogu dodati ne tako davno potvrđena još dva jezika istoga tipa – toharska i hetitska grupa. Indoevropski jezici zauzimaju skoro celu Evropu, osim delova gde se govori turski, mađarski, finski i onih krajeva u Ruskoj federaciji gde mnogi manji narodi govore jezicima drugoga tipa (Kirgizi, Samojeđi i dr.), a takvih ima i u Africi i Okeaniji. Po toj rasprostranjenosti oni čine najjaču jezičku mrežu u svetu. Ovi jezici su u nemačkoj nauci nazivani „indogermanski“, ali takav naziv nema pravog naučnog opravdanja; nazivaju ih još arijevskim, a u vezi sa jafetskim

jezicima Marr ih naziva prometeidskim.

Toj indoevropskoj grupi jezika pripadaju: indijski, iranski, jermenski, stari grčki sa novogrčkim, keltski, stari latinski sa romanskim jezicima od njega postali, albanski, germanski, slovenski, baltički jezici.

Staroindijski jezik, induski, smatra se najstarijim predstavnikom indoevropskog tipa. Zapravo su svi indoevropski jezici podjednake starosti, ali je na starim indijskim jezicima očuvana najranija struktura indoevropskog tipa. Najstarija su dela indoevropskih naroda pisana upravo jezikom Veda i sanskritom, reč „sanskrita“ znači „izgrađeni, savršeni“. Vede sadrže četiri knjige religioznih pesama, oda. Sanskritom su pisani veliki spevovi Mahabharata, Vede, Manu i Ramajana, drama Šakuntala i drugi. Na srednjeindijskom jeziku imamo natpise cara Aške iz III veka nove ere; tu je prakrit „prost, prirodan, neudešen“, i pali kao ritualan jezik budista iz južnih krajeva. Savremenih indijskih jezika ima vrlo mnogo, a najpoznatiji su: hindi, bengali, urdu, pendžabi, sindhi, marati, nepalski, kašmirski. Kao opšti, zajednički jezik upotrebljava se hindustani, i to u dva vida, i pod dva naziva: urdu – kojim se služe muslimani, uz arapsko pismo, i hindi – kojim se služe ostali, uz pismo devalanagari. Takođe, i romski jezik se ubraja o novoindijske jezike.

Romski jezik smešta se u porodicu dravidskih jezika severozapadne Indije. Romi su nerado otkrivali svoj jezik, čuvali ga kao sredstvo izolacije i sigurnosti unutar društva koje im nije bilo naklonjeno. Ipak su se na kraju 16. i 17. veka pojavila učenja, razmišljanja i špekulacije o tom jeziku. Prvi je 1597. Bonaventura Vulcanius, profesor grčkog jezika u Leidenu, objavio listu od 67 reči i nešto gramatike. Upozorio je da je jezik bitan za otkrivanje porekla romskog naroda.

Od tvrdnje da poreklo romskog naroda treba tražiti u njihovom jeziku pošao je i nemački naučnik Rudiger. On je postupio tako što je jezički uzorak romskog jezika uporedio s poznatim jezicima i stao zadivljen kada je otkrio veliku sličnost romskog jezika s hindustanskim za koji je našao opis u jednoj ranoj gramatici. Logično je zaključio da poreklo romskog naroda treba tražiti u Indiji (aus Ostindein) i svoje je otkriće objavio 1782.

Grellmanova je knjiga služila i A. F. Pottu kao glavna podloga. Pott je utvrdio da su romski govori svih zemalja u kojima se govore u svojim dubokim temeljima jedinstveni i jednaki i da predstavljaju poseban jezik. Taj jezik potiče, i to se ne da pobiti, iz severne Indije i bez sumnje je

jedan od većeg broja mlađih indijskih narodnih govora. U oduševljenju Pott ga naziva „eine echte Sanskritidin”. Ta se fundamentalna pripadnost sanskrtskoj lozi indijskih jezika jasno pokazuje u gramatici, rečniku i u opštem karakteru jezika i pored velikih stranih dodataka.

Romska je filologija dobila velikog naslednika Pottovog istraživanja u Francu Miklošiću, slavisti i indoevropceisti. Velika količina leksičkog materijala iz većeg broja romskih govora omogućila mu je da sprovede analizu rečnika izučivši stari indijski sloj i da identifikuje slojeve pozajmica preuzetih u romski iz jezika domaćina u zemljama kroz koje se romski narod kretao na svom putu iz Indije. To mu je omogućilo da rekonstruirao smerove i puteve migracije Roma i da klasifikuje romske govore u Evropi.

S Miklošićem se završava jedno veliko razdoblje u romskoj filologiji. Bili su nađeni odgovori na velika pitanja o poreklu i pripadnosti jezika i naroda.

Od početka, u vezi sa romskim jezikom, bilo je nečega što bismo slobodno mogli nazvati filologijom. Bilo je poređenja romskog jezika i sanskrita, više u etimološkoj perspektivi, a onda se išlo ka tome da se potvrdi indijsko poreklo romskog jezika. Sociolingvistika Roma se pojavila tek posle Drugog svetskog rata. Njenom razvoju najviše je doprineo profesor dr Hanckok iz Amerike, Rom engleskog porekla. Treba pomenuti i profesora Rusakova iz bivšeg Sovjetskog Saveza, koji je dosta radio na sociolingvistici Roma, i njegovu kolegicu Eljojevu. To su bili više deskriptivni radovi - nisu tražili suštinu sociolingvističkog razvoja, nego su opisivali situaciju pogotovo u oblasti Moskve.

Ovakav razvoj u lingvističkom proučavanju romskog jezika desio se paralelno sa početkom samoorganizacije i emancipacije romske zajednice, što je dovelo do povećane aktivnosti u pisanju tekstova. To je obeležilo prvi period u kome su Romi stavili svoj jezik u širu upotrebu radi stvaranja tekstova koji su bili daleko od tekstova kao što su privatna pisma i slično. Novi tipovi tekstova su bili: zvanični politički dokumenti, novinski izveštaji, autobiografski izveštaji, zbirke bajki itd. Zbog nepostojanja bilo kakvog pisanog oblika jezika do tog trenutka, javila se potreba da se makar donekle kodifikuju pojedinačne varijante da bi se obezbedila razumljivost novonastalih tekstova. Takve kodifikacije često su sprovedene u saradnji sa lingvistima i romskim govornim zajednicama u okviru jezičkih projekata.

Romologija – to su sve studije koje se bave istraživanjem romskog jezika, romske literature, istorije. Kao što postoji helenistika vezana za

grčku problematiku, tako postoji i romologija vezana za romsku problematiku.

Romski jezik i kultura u Srbiji, na jugozapadnom Balkanu i u Evropi predmet su ozbiljnog načnog proučavanja. Posebno je u tom pogledu vredan i značajan lingvistički, sakupljački i etnografski rad velikog prijatelja Roma akademika Radeta Uhlika iz Sarajeva, rad koji još nije u dovoljnoj meri valorizovan, pa čak ni u celini publikovan. Akademik Uhlik autor je i vrednog srpskohrvatsko-romsko-engleskog rečnika *Rromengo alavari*, koji je izdat u Sarajevu 1983. godine. Tri godine ranije u Skoplju je izašla *Romska gramatika-Rromani gramatika* autora Krume Kepeskog i Šaipa Jusufa. U novije vreme izdata je, 2005 godine gramatika romskog jezika dr Rajka Đurića, u Hrvatskoj je izdat Romskohrvatski i hrvatsko-romski rečnik autora Veljka Kajtazija, u BiH je izdat Romsko-bosanski i Bosansko-romski rečnik autora Hedine Sijerčić; u Makedoniji je izdat Romsko-makedonski, Makedonsko-romski rečnik dr Ljatifa Demira i u Austriji je izdat Romlex autora Dietera W. Halwachsa / Barbare Scrammel / Astrida Radera koji nije rečnik romskog u pravom smislu, to je leksička baza podataka. Ona sadrži podatke koji predstavljaju varijacije u leksikonu svih dijalekata romskog i gotovo u potpunosti pokriva osnovni leksikon romskog jezika.

Sve ove umetničke, kulturne i naučne aktivnosti Roma Republike Srbije, kao i Roma iz ostalih sredina, svedoče o prosperitetu romskog jezika i romske kulture u našoj zemlji i o njihovoj sve većoj prisutnosti u društvenom i kulturnom životu naše višenacionalne i višejezičke zajednice. Takav razvoj morao je uticati i na nacionalnu ravnopravnost Roma u Srbiji, o čemu, pored ostalog, govori i statistički podatak da u Srbiji živi od 650.000 do 800.000 Roma (nezvaničan podatak). To je još jedan razlog više za moj veliki poduhvat pisanja prvog *Srpsko-romskog rečnika sa gramatikom i pravopisnim savetnikom*.

U okviru ovog projekta bio sam angažovan na dokumentovanju usmenih tradicija većih zajednica u Srbiji koje govore romski (Gurbeti, Arlije, i Tamari) i na sakupljanju opsežnih gramatičkih i leksičkih opisa ovih varijeteta tokom prošle decenije. Kodifikacija, tj. uvođenje doslednog sistema pisanja, nekih od ovih varijeteta bila je nusproizvod ovog procesa dokumentovanja.

Sva istraživanja sprovedena među mladim Romima i njihovim porodicama pokazala su prilično loše stanje u poznavanju i upotrebi romskog jezika u svakodnevnom životu. Romski jezik nije uspeo da se afirmiše u opštoj upotrebi, pa je posledica toga polagano odumiranje

romskog jezika, a pojavi odumiranja tzv. malih jezika danas svedoci smo širom sveta.

Osnovni zadatak *Srpsko-romskog rečnika sa gramatikomi pravopisnim savetnikom* jeste utvrđivanje društvenih i lingvističkih osnova standardizacije romskog jezika. O tom problemu dosad se u svetu dosta pisalo i raspravljalo. Postoje brojni radovi u kojima su iznošene ideje kako da se utvrdi jedinstveni romski alfabet, kako, na kojoj osnovi, da se izrade gramatika i rečnik zajedničkog romskog standardnog jezika i kako da se formira romski terminološki standard.

Prvi čovek koji je predložio da se standardizuje romski jezik bio je Poljak Anton Kaljina pre 123 godine. On je uvideo koji su problemi vezani za standardizaciju, odnosno oko sporazumevanja Roma u različitim govornim područjima. 1888. godine napisao je u predgovoru svoje romske gramatike sve ono što je karakteristično za standardni jezik jednog naroda. I taj njegov predgovor još uvek je aktuelan. Zatim, srećemo težnju ka standardizaciji romskog jezika u Rusiji za vreme Staljina. I tada su oni uzeli jedan dijalekt, moskovski dijalekt. Pisali su ruskim pravopisom, koristili su više ruskih reči. Kazali su svima: ovim standardom govoriće svi Romi. Kad su Romi uvideli da u tom standardu ima više ruskih reči nego romskih, oni su to odbacili tvrdeći da ih takav standardni jezik ne interesuje. To je trajalo 10 godina.

No, moram reći da su pogrešno radili, jer ne možete nametnuti svoj jezik drugom narodu i očekivati da on zaboravi sopstveni jezik. U Londonu smo 1971. godine došli do ideje da se napravi centralni pravopis Roma (gurbetski, arlijski i kalderaški jezik) i da svaki dijalekt bude ravnopravan. Za nas, međusobno poštovanje romskih dijalekata je ključ naše jezičke politike. Mi smo od tada, pa sve do danas, postigli veliki uspeh. Ne samo kada je reč o zvaničnom alfabetu romskog jezika koji je bio prihvaćen na 4. svetskom kongresu Roma u Varšavi 1990. godine, već i u sferi morfologije, terminologije sintakse itd. 19 godina za standardizaciju jednog jezika, ja bih rekao, veoma je malo. Jezik se razvija veoma polako.

Put do formiranja jednog standardnog jezika nije ni jednostavan ni lak. Složen, društveno i lingvistički uslovljen proces jezičke standardizacije – prema jednoj novoj sociolingvističkoj šemi – podrazumeva čak deset faza:

- Prva je selekcija norme, odnosno izbor organskog idioma na kome će se zasnivati standardni jezik;
- Zatim dolazi deskripcija – opis norme, što je veoma složen i

- težak stručni posao;
- Kodifikacija ili propisivanje norme;
  - Elaboracija – razrada norme;
  - Akceptuacija, tj. prihvatanje norme od strane društvenog kolektiva kome treba da služi kao standard (u ovom slučaju to je svet-ska zajednica Roma);
  - Implementacija – provođenje, primena norme;
  - Ekspanzija – širenje norme u različitim područjima društvenog i kulturnog života.

Poslednje tri faze jezičke standardizacije, kultivacija (negovanje), evaluacija (vrednovanje) i rekonstrukcija (izmena i dograđivanje norme), podrazumevaju već formiran i izgrađen standardni jezik. U ovom lancu stanadardizacionih postupaka romski jezik se nalazi na samom početku.

Normiranje je, pre svega, odgonetanje zakonitosti samog jezika na temelju kojeg se onda izrađuju tačno određena pravila za njegovu pravilnu upotrebu. To se postiže izradom rečnika, gramatike, pravopisa, izborom jednoga od narečja za književni jezik i svim onim što ga u užem smislu čini onim što jeste, uključujući tu sve njegove specifičnosti i osobitosti. Normiranje se u svakom jeziku smatra bitnim u njegovoj istoriji i rođendanom književnoga jezika.

Polazeći upravo od tih potreba i okolnosti koje omogućavaju i dikti-raju formiranje romskog standardnog jezika, može se reći da je ovo pravi čas – a možda i krajnje vreme – da se objavi prvi *Srpsko-romski rečnik sa gramatikom i pravopisnim savetnikom* koji bi zajedno sa ostalim leksikografskim radovima bio polazna osnova za standardizaciju romskog jezika u zemljama bivše Jugoslavije.

U ovom Rečniku svoje mesto su, pored izvornih romskih reči, našle i reči koje su posuđene iz drugih jezika, kao i neologizmi nastali poslednjih decenija. U okviru Rečnika data je veoma detaljna i pregledna gramatika romskog jezika sa pravopisnim savetnikom, koja će biti od velike koristi, kao i sam rečnik uostalom, širokom spektru ljudi – onima kojima je romski maternji jezik, onima koji ga uče kao strani, prevodiocima, spikerima, političarima, kao i ljudima koji se bave kulturnim, obrazovnim ili kakvim drugim javnim poslom. Rečnik se bazira na centralnom pravopisu Roma koga sačinjavaju tri dijalekta : gurbetski, kal-deraški i arlijski.

Međunarodni kongres Roma, koji je održan u 1971. godine u Londonu pod predsedništvom Slobodana Berberskog, označava novu etapu u istraživanju ove oblasti, jer je tada komisija za jezik, proglasila da „ni-

jedan dijalekat nije bolji od drugih dijalekata, ali nam treba normalizovani centralan jezik, kojim bismo govorili na kongresima i pisali u međunarodnim listovima“. Ovom odlukom Komisija je ispravno odbacila predloge da jedan dijalekat bude biran za „književni jezik“ i skrenula pažnju na mogućnost stvaranja centralnog jezika Roma na osnovu svega što je zajedničko za najveći broj dijalekata.

Srpsko-romski rečnik sa gramatikom i pravopisnim savetnikom, koji treba da se odštampa, praktično je prvi priručnik u poslednjih 30 godina. U romskoj normativistici je preko potrebna knjiga, ne samo onima koji se normom romskog jezika bave u okviru struke nego i širem krugu korisnika koji „neguju sopstvenu jezičku kulturu i žele da postignu viši nivo pismenosti“.

Polazeći od činjenice da je do danas nedostajao potpuniji srpsko-romski rečnik sa gramatikom i pravopisnim savetnikom u Srbiji, kao predsednik udruženja građana „Novinsko-informativne agencije Roma“ prihvatio sam se zadatka da popunim ovu prazninu.

Prilikom sastavljanja ovog rečnika imao sam u vidu da je potreban praktičan i upotrebljiv rečnik, koji će moći lako upotrebiti učenici, studenti, oni koji poznaju romski, oni koji ga ne poznaju, kao i oni koji žele da ga nauče. Zato sam se trudio od 2000. godine da sakupim sve elemente koje treba da ima jedan savremeni rečnik.

Nastojao sam da Rečnik obuhvati što više nove, žive građe, a iz naučne i stručne terminologije i stranih reči samo ono što je najpotrebnije.

Nadam se da će ovaj Rečnik, kako u srpskom tako i u romskom delu, iako nema tih pretenzija poslužiti u priličnoj meri kao normativni rečnik.

U romskom delu Rečnika, uz imenice reči data su gramatička obeležja kao što su rod, broj, padež. S obzirom na to da u romskom ne postoji infinitiv, ovaj srpski glagolski oblik preveden je prvim licem jednine prezenta indikativa (na pr. raditi –kerol).

Pridevi su dati obično u neodređenom vidu, a kad je bilo potrebno dodat je i određeni vid, kao i ženski rod.

U romskom delu Rečnika imenici, koja je prva po redu, dat je rod, broj i određeni i neodređeni vid nominativa, dok je imenicama koje dolaze iza prve, dat samo rod. ovo smo praktikovali u ubeđenju da ćemo pomoći onima koji budu koristili Rečnik.

Cilj prvog *Srpsko-romskog rečnika sa gramatikom i pravopisnim savetnikom* je da pruži zajednički osnov za razvijanje nastavnih planova

i smernica za obrazovne programe (kurikulume), udžbenike i druge nastavne materijale, kao i ispite u školskim sistemima širom Republike Srbije.

Jezik i knjiga su osnova svake kulture. Zbog toga je, u Godini jezika i knjige, ova knjiga o jeziku kamen temeljac romske kulture i identiteta za decenije koje su pred nama i biće nezaobilazna literatura u svakoj školi, biblioteci, kući u Srbiji i svugde gde žive Romi i romski narod.

Neophodne su mere potpore za razvoj romskog jezika u modernoj Srbiji, što bi pridonelo komunikaciji, strukturiranju identiteta, praćenju procesa izražavanja misli, nematerijalnom stvaralaštvu i kulturnom nasleđu cele zajednice.

Više puta sam konstatovao da je romski jezik zaostao zbog istorije Roma, zbog njihovog socijalnog položaja. A sa druge strane, u romskom jeziku nedostaju mnogi pojmovi, mnoge reči, zato što su do sada Romi učili na maternjem jeziku. Zbog toga se moramo zalagati da romski jezik bude ravnopravan, ne samo u smislu *de jure*, već i *de facto* sa drugim jezicima. I to je u prvom planu osnovni cilj i zadatak izdavanja prvog Srpsko-romskog rečnika sa gramatikom i pravopisnim savetnikom.

Mi ne možemo anarhistički predvideti razvoj romskog jezika. To bi bilo nalik slučaju u bivšem Sovjetskom Savezu, koji sam ranije pomenuo. Mi moramo u kontinuitetu razvijati romski jezik sa svim zakonskim normama jezika, i to bi, naravno, bila čvrsta baza za osnovu zajedničkog jezika, sa tolerancijom prema pojedinim dijalektima. Nastojaćemo da se uspostavi dobra harmonija između narečja, pa tek onda da se razvija školstvo, izdavačka delatnost, štampa, teatar itd. Ja se nadam da ćemo za nekoliko godina imati dovoljno pedagoškog materijala da se otvori razredna nastava na maternjem jeziku u skladu sa zakonima određene države u kojoj naša nacionalna zajednica živi. Smatram da će se uskoro prihvatiti romski standardni jezik u svim državama i onda nećemo imati nikakvih poteškoća oko sporazumevanja na pisanom planu.

Pošto su Romi u samo nekoliko evropskih zemalja ustavno priznati kao nacionalna manjina, Evropska unija i Evropski parlament treba da ponude inicijativu da se njihov status definiše na jedinstven način i da se, u skladu s tim, regulišu njihova kolektivna prava.

Jedno od osnovnih prava jeste pravo na slobodno korišćenje maternjeg jezika i njegov razvoj. Za to je potrebno stvoriti adekvatne uslove. Pošto je jezik deo kulturnog života ljudi, čak neotuđivi deo kultur-

nog razvoja – kako je to definisano u UNESCO-voj konvenciji protiv diskriminacije u obrazovanju (Doc, 11 C, 144. XII 1960) – neophodno je stvoriti uslove za upotrebu i korišćenje romskog jezika, u smislu i na način koji je predviđen Rezolucijom IV Svetskog kongresa Roma i Sinta.

Romski jezik, koji za Rome ima neprocenjiv nacionalni, kulturni i istorijski značaj, treba da kao kulturno dobro, koje se neprestano ugrožava, uživa zaštitu UNESCO-a u meri i na način kao što je to slučaj sa kulturnim dobrima, istorijskim znamenitostima i prirodnim retkostima raznih naroda i zemalja. Pošto ovaj narod nema svoju državu, međunarodna zajednica, u ovom slučaju UNESCO, treba da preuzme ulogu zaštitnika njegovog najznačajnijeg kulturnog dobra – jezika.

Treba uvek da se osvrćemo na sledeće teme: ispitivanje standarda izloženih u Konvenciji i Evropskoj povelji o regionalnim ili manjinskim jezicima, sačinjenoj 5. novembra 1992. godine u Strazburu, koju je naša država ratifikovala („Sl. list SCG. Međunarodni ugovori “ – br. 18/2005), s ciljem da obezbedimo punu i efektivnu jednakost pripadnika manjina, s posebnim osvrtom na paket prava koja se tiču obrazovanja i jezičkih prava; osvrtnje na prikupljanje etničkih podataka kroz popis stanovništva. Treba da se raspravlja o implementaciji ovih standarda za zaštitu pripadnika nacionalnih manjina i da se nadzire u skladu sa Okvirnom konvencijom. Vrlo je važno da se oba aspekta obrade, jer zaštita manjinskih prava u praksi nije statičan, nego suštinski dinamičan proces.

Čvrst pravni okvir je važan, ali isto tako je važno da se ove norme sprovode i u praksi. Zaista je krucijalno da zaštita manjina bude efektivna, a ne samo formalna.

BAJRAM HALITI

SPISAK SKRAĆENICA

accus.	akuzativ
adj.	pridev
adv.	prilog
aeron.	aeronautika; aeronautički
agr.	agronomija; agronomski
alb.	albanski
anat.	anatomija; anatomski
arap.	arapski
arh.	arhaizam
arhit.	arhitektura; arhitektonski
astr.	astronomija; astronomski
augm.	augmentativ
autom.	automobilizam; automobilski
avij.	avijacija; avijacijski
bio.	biologija; biološki
bot.	botanika; botanički
conj.	veznik
češ.	češki
dat.	dativ
dem.	deminutiv
dial.	dijalektizam
ekon.	ekonomija; ekonomski
ekskl.	uzvik
eksp.	izraz
elektr.	elektrotehnika; elektrotehnički
eng.	engleski
f	ženski rod
fam.	familijarno
farmac.	farmacija; farmaceutski
fig.	figurativno
fil.	filozofija; filozofski
filol.	filologija; filološki
fin.	finansije; finansijski
fiz.	fizika; fizički
fiziol.	fiziologija; fiziološki
folkl.	folklor; folklorni
fotogr.	fotografski
fr.	francuski
gen.	genitiv
geogr.	geografija; geografski
geol.	geologija; geološki
geom.	geometrija; geometrijski
gram.	gramatika; gramatički

grč.	grčki
hem.	hemija; hemijski
hin.	hindu; hindski
hip.	hipokoristik
hol.	holandski
hriš.	hrišćanstvo; hrišćanski
imerat.	imperativ
imprf.	imperfektivni glagol
ind.	indijski
indekl.	indeklinabilno
instr.	instrumental
intr.	intransitivni glagol
iron.	ironično
ist.	istorija; istorijski
ital.	italijanski
jevr.	jevrejski
jur.	pravo; pravno
kard. num.	osnovni broj
kol. num.	zbirni broj
kol.	kolektivni
komp.	komparativ
lat.	latinski
lingv.	lingvistika; lingvistički
lit.	literatura; literaturni
log.	logika; logički
lok.	lokativ
m	muški rod
mađ.	mađarski
mat.	matematika; matematički
med.	medicina; medicinski
miner.	mineralogija; mineraloški
mit.	mitologija; mitološki
mor.	moreplovstvo
muz.	muzika; muzički
n	srednji rod
nem.	nemački
neohin.	novohindski
neol.	neologizam
nlat.	novolatinski
num.	broj
odr.	određeni vid prideva
ord. num.	redni broj
ort.	pravoslavlje; pravoslavni
part.	rečca
patol.	patologija; patološki
pejor.	pejorativno
pers.	persijski

pl. tantum	pluralia tantum
pl.	množina
poet.	poetika; poetski
polit.	politika; politički
port.	portugalski
pref.	prefiks
prf.	perfektivni glagol
pron.	zamenica
prop.	predlog
reg.	regionalno; regionalizam
ret.	retorika; retorički
sg.	jednina
skr.	skraćenica
slik.	slikarstvo; slikarski
soc.	sociologija; sociološki
sp.	sport; sportski
sskr.	sanskrit
sum.	suma
sup.	superlativ
supr.	suprotno
šp.	španski
teatr.	pozorište; pozorišni
teh.	tehnika; tehnički
teol.	teologija; teološki
tr.	tranzitivni glagol
trg.	trgovina; trgovački
tur.	turski
um.	umetnost; umetnički
v.	vidi
verb.	glagol
veter.	veterina; veterinarski
voj.	vojska; vojni
vok.	vokativ
vulg.	vulgarno; vulgarizam
zool.	zoologija; zoološki